

FUTBOL HAKEMLERİNİN SALDIRGANLIK TİPLERİNİN KLASMAN DÜZEYLERİNE GÖRE İNCELENMESİ

Recep CENGİZ* Atilla PULUR* Şebnem CENGİZ*

ÖZET

Bu çalışmanın amacı, futbol hakemlerinin saldırganlık tiplerini klasman düzeylerine göre karşılaştırmaktır.

Araştırmada; Kiper (1984) tarafından güvenilirliği test edilen saldırganlık envanteri uygulanmıştır. Verilerin aritmetik ortalaması ve standart sapmaları hesaplanmış, envanter puanlarının gruplar arasında farklılık gösterip göstermediğine tek yönlü Varyans analizi, farklı olan gruplarda ise Tukey testi yapılmış ve önem düzeyi (0,05) olarak alınmıştır.

Bulgulara göre, Üst klasman hakemlerinin atılmalık puanları Üst klasman yardımcı hakemlerine göre, Üst klasman hakemlerinin yıkıcı saldırganlık puanları ise klasman ve klasman yardımcı hakemlerine göre anlamlı derecede yüksektir ($p<0,05$).

Sonuç olarak, çalışmaya katılan hakemlerde, klasman dereceleri yüksek olan hakemlerin, atılmalık düzeylerinin de yüksek olduğu, stresin yoğunlaştığı durumlarda ise klasman ve yardımcı klasman hakemlerinin bu durumdan daha fazla etkilendikleri saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Futbol, Hakem, Saldırganlık Tipleri.

INVESTIGATION OF FOOTBALL REFEREES' AGRESSION TYPES ACCORDING TO THEIR CLASSIFICATION LEVELS

ABSTRACT

The aim of this study was to compare football referees' aggression types according to their classification levels.

In the research, aggression inventory was implemented and its reliability was tested by Kiper(1984). The arithmetic mean and standard deviations of the data were calculated variance analysis was used to identify whether there were any differences or not between groups; Tukey test was used for determining groups that show a difference and level of importance was taken as (0,05)

According to the findings upper classifying referees'enterprise points were increased significant degree in terms of upper classifying assistant referees and upper classifying assistant referees' destructive aggression points were increased significant degree in terms of ranking referees.

As a result, when the referees'grades increase, enterprise levels' increase and when stress and constraint is intensive, aggression impulse gets into motion and in this situation ranking referees'are determined much more effect.

Key Words: Football, Referee, Agression Types.

GİRİŞ VE AMAÇ

Çağımızın en popüler spor dallarından birisi olan futbolda, fair-play anlayışı ile bağdaşmayan eylemleri ortaya çıkaran ve geliştiren etkenlerin oldukça fazla olduğu bilinmektedir. Bu olumsuzlukların, spor olgusunun özünü oluşturan “erdemlilik” duygusunu gölgelememesi için, futbol hakemlerine önemli görevler düşmektedir.

Sportif anlamıyla hakem; futboldaki değişimleri izleyen, FIFA ve MHK'nın talimatlarını takip edip uygulayan, hızlı ve tempolu oyunun gerektirdiği fiziksel ve zihinsel yeteneklere sahip, hakemlik kurumunun ilkelerine saygılı⁽¹⁹⁾, müsabakalarda alınan sayıları tespit etmek, kurallara uymayanları cezalandırmakla görevlendirilen kişi, hakemliği ise insan davranışlarını oyunun belirlediği sınırlar içerisinde idare edebilme sanatı olarak tanımlayabiliriz⁽⁴⁶⁾.

Hakemlik mesleği; oyun bilgisi, iletişim kurma ve değerlendirme yetenekleri gibi çok yönlü özellikler gerektirmektedir. Bu nedenlerle hakemler; karşılaşmaların en belirleyici unsurlarından biri, oyun kurallarının, ölçünün, dürüstlüğüün simgesi sayılır⁽⁵⁴⁾.

Riskli bir meslek olarak kabul edilen hakemlik⁽²⁵⁾; bir tutkunun, fedakârlığın, adalet ve kurallara inanmanın bir sonucu olduğu⁽¹¹⁾ düşünülduğünde, iyi bir zihinsel kapasite, duyguların kontrolü ve oyunun gerektirdiği fiziksel kondisyona sahip olması gereken çağdaş futbol hakemi; talimatları eksiksiz uygulayan, hakemlik kurumunun prensiplerine saygılı, arkadaşlarına ışık tutan, kendine güvenen, kültürlü, kendisine verilen yetkilerle müsabakaların kurallar dâhilinde oynanmasını sağlayan kişidir⁽⁴⁾. Bu durumda hakemlik; yapılan iş bölümü sayesinde kural bilgisine sadık kalarak beceri gerektiren bir uğraş anlamına da gelmektedir⁽²⁹⁾.

Hakemlerin kendilerine verilen yetkiyi “cesaret ve kararlılıkla kullanabilmeleri, liderlik, kendine güven, kararlı olma, baskı altında hızlı ve doğru karar verebilme yetenekleri kişisel yönetim becerilerini; algılama, dikkat, saldırganlık, kaygı ve stresle mücadele edebilme...”⁽¹⁵⁾ özellikleri ise zihinsel yeterliliklerini göstermektedir.

Hakemlerin müsabaka yönetim biçimleri, kendi oluşumu ve hareketliliği içerisinde çok yönlü özellikler göstermesi; müsabaka yönetirken katılımcılığa, paylaşımcılığa, yardımlaşmaya mı yoksa elemeye, emirler vermeye, dikte etmeye mi daha çok önem verdikleri hakkında önemli ipuçları vermektedir. Hakemlerin, yapmış oldukları jest ve mimiklerle iyi bir müsabaka yönetimi için istedikleri, hissettikleri veya olaylara yaklaşımlarını genellikle atılganlık, edilgenlik ve saldırganlık kalıbı içerisinde açığa vurdukları söylenebilir.

Hakemin müsabaka yönetirken davranışlarının farkında olması, iradesini, becerisini kullanarak karar vermesi, müsabakanın tamamında otoritesini kullanması, prensiplerinden taviz vermemesi otoriter, pozisyonlara yakın olması ve yerinde müdahale etmesi atılganlık, centilmenlik dışı davranışlara ve şiddetli itirazlara tepkisiz kalması, verdiği kararlarda onay beklemesi, karar vermede çekingen davranması, sorumluluk üstlenememesi, yetkisini kullan(a)maması edilgenlik, yetkisini kullanırken kaba, yıkıcı ve aşağılayıcı ifade ve davranışlar sergilemesi saldırganlık özellikleri hakkında ipuçları vermektedir.

Bu özelliklerin kuramsal tanımları incelendiğinde atılganlık: toplum ve birey açısından istenen ve beklenen özellikler olup⁽¹⁷⁾ aynı zamanda, diğerlerinin haklarını ihlal etmeden kişinin kendi haklarını kullanabilmesi olarak tanımlanmıştır⁽³⁶⁾. Atılganlık özelliği, başarılı olmak için engelleri ortadan kaldırmayı ve bütünlüğü tehdit

eden güçleri uzaklaştırmayı hedefler. Ayrıca baskı ortamında kendi benliğini ve düşüncelerini gerçekleştirme artıran veya azaltan engelleri ortadan kaldırır⁽⁴⁶⁾.

Atılganlıkla ilgili çalışmalarda en fazla üzerinde durulan husus atılganlık ve saldırganlık ayrımıdır. Atılganlık, karşı tarafın ve çevrenin engellemesine rağmen, istenen amaca ulaşmaya kadar sürdürülen davranışlar, bütünü olarak kavramlaştırılabilir. Atılgan kişinin bu tutumu diğer insanlara karşı olumlu bir tutumdur. Saldırgan davranış ise diğer insanlara karşı düşmanlık duyguları ve tutumları olarak ortaya çıkar⁽⁵²⁾.

Edilgenlik durumu ise hedef alınan kişinin kızgınlığını veya öfkesini çekmeden, adeta ona fark ettirmeden saldırganlık dürtülerin doyurulmasıdır. Bu tipi gösteren kişiler mücadeleden kaçır, karar veremez ve sürekli diğer insanlara hoş görünmeye çalışır. Duygu, düşünce inanç gibi kendine özgü unsurları ortaya koymada yetersizdir⁽⁵⁾. May'e (2003) göre, edilgen davranışların pek çoğu, dolaylı ve maskeli olup, diğer insanın sezdirilmeden aşağılanması biçimini alır ve istenen davranışın gösterilmemesi olarak tanımlanabilir^(32,45). Edilgen kişiler, çevrelerine güven vermedikleri için, kendileri de güven duygusuna sahip değillerdir. Zayıf karakterli ve karmaşık bir kişilik yapısına sahiptirler⁽²⁶⁾.

Araştırmanın bir başka boyutu olan saldırganlık; bireyin kendi düşünce ve davranışlarını dıştaki direnmelere karşı zorla karşısındakine benimsetme çabası, başkalarını incitmeyi amaçlayan her türlü davranış veya diğerine zarar vermek amacıyla bir kişi ya da grup tarafından gerçekleştirilen davranış olarak tanımlanmaktadır.^(7.20.24.26.34.37.40.41.43.49)

Çobanoğlu'na (2005) göre saldırganlık; esas olarak dış uyarılara karşı bir tepki değil, insanın içinde, serbest kalmaya çabalayan ve dış dürtülerin yeterli olup olmamasına bakmaksızın anlatımını bulacak bir uyarıdır⁽¹⁴⁾. Bu nedenle, belli bir davranışı anlayabilmek için bakışlarımızı kişinin geçmiş hayatına çevirmemiz gerekir. Çünkü insanların davranışları her zaman eski hayat tecrübelerinin üzerine bulunmakta⁽²⁾, psikolojik analizlere göre bu olgunun temelinde daima, çocukluğunda kurban rolü oynamış ve benzer deneyimleri yaşamış saldırgan bireylerin taşıdığı bir kişilik bozukluğu yer almaktadır⁽⁴¹⁾.

Öğrenci, veli, antrenör, futbolcu ve taraftarların atılganlık, edilgenlik ve saldırganlık düzeyleri ile ilgili çeşitli araştırmalar yapılmış olmasına karşın, ülkemizde futbol hakemlerinin bu türlerini inceleyen herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır.^(8.11.16.18.20.44.51)

Bu bilgilerden yola çıkarak çalışmanın amacı, futbol hakemlerinin saldırganlık türlerini klasman düzeylerine göre karşılaştırmak ve öneriler geliştirmektir. Bu anlamda, araştırma bulgularının spor bilimcileri, futbol kamuoyu ve futbol federasyonun hakemlere yönelik eğitim çalışmalarına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

MATERYAL VE YÖNTEM

Araştırmanın evreni, Türkiye Futbol Federasyonu'na bağlı olarak görev yapan süper lig, süper lig yardımcı ve klasman hakemleridir. Örneklemini ise, "Üst Klasman" ve "Orta Anadolu" bölge hakemleri arasından tesadüfi (random) olarak seçilen 222 kişi oluşturmaktadır.

Araştırmada; ilk bölümünde hakemlerin demografik bilgilerini belirlemeye yönelik 7 sorudan oluşan bir anket uygulanmıştır. Anketlerden elde edilen verilerin frekans, yüzde dağılımları belirlenmiş, verilerin değerlendirilmesi ve hesaplanmış değerlerin bulunmasında SPSS 11.0 istatistik programı kullanılmıştır.

Araştırmanın ikinci bölümünde, saldırganlık türlerini ölçmek için Kiper⁽³²⁾ tarafından güvenilirliği test edilmiş olan saldırganlık envanteri uygulandı. Verilerin

çözülmesi için envanter üç alt boyuta ayrıldı. Envanterde yer alan alt boyutlar sırasıyla atılganlık, edilgenlik ve saldırganlık testleridir.

Deneklerin saldırgan davranışlarını gözleme olanağı olmadığından, bu davranışlar kendilerini anlatması yöntemiyle tespit edilmeye çalışıldı. 30 soruluk saldırganlık envanteri deneklere uygulandığında “Bana hiç uymuyor –3” ve Bana çok uyuyor +3” olmak üzere 7 aşamalı yanıtlanma istendi.

Elde edilen verilerin her bir alt test puanları için aritmetik ortalaması ve standart sapmaları hesaplandı. Saldırganlık Envanter Puanlarının gruplar arasında farklılık gösterip göstermediğini test etmek için T-Testi ve her grup için saldırganlık türlerinin puanları arasında farklılığı test etmek için ANOVA testi kullanıldı ve sonuçlar 0,05 önem seviyesinde yorumlandı.

Çalışmada hakemlerin atılganlık, edilgenlik ve saldırganlık puan ortalamalarının öğrenim düzeylerine, sporla geçmişte ilgi düzeylerine ve klasman derecelerine göre anlamlılığı araştırıldı.

BULGULAR

Tablo 1. Futbol Hakemlerinin Yaş Gruplarına Göre Dağılımları

Yaş	F / %	Üst klasman	Üst klasman yardımcı	Klasman ve yardımcı klasman	Toplam
18–25	F	4	14	48	66
	%	21,1	27,5	31,6	26,7
26–32	F	6	29	69	104
	%	31,6	56,9	45,4	44,6
33–40	F	7	7	21	35
	%	36,8	13,7	13,8	21,4
41 ve üstü	F	2	1	14	17
	%	10,5	2,00	9,2	7,2
Toplam	T	19	51	152	222
	%	100	100	100	100

Tablo 1’deki veriler incelendiğinde, üst klasman ve yardımcı hakemlerinin %56,9’u “26–32” yaş, klasman ve yardımcı klasman hakemlerin ise %45,4’ünün “26–32” yaş, üst klasman hakemlerinin ise %36,8’i “33–40” yaş grubunda oldukları görülmektedir. Genel ortalamadaki verilere göre hakemlerin çoğunluğunun (%44,6) 26–32 yaş grubu arasında olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 2. Futbol Hakemlerinin Öğrenim Durumlarına Göre Dağılımları

Değişken	FT / %	Üst klasman	Üst klasman yardımcı	Klasman ve yardımcı klasman	Toplam
Lise Dengi Okul	F	3	7	17	27
	%	15,8	13,7	11,2	13,5
Lisans	F	12	40	113	165
	%	63,2	78,4	74,3	71,9
Lisans üstü	F	4	4	22	30
	%	21,1	7,8	14,5	14,6
Toplam	T	19	51	152	222
	%	100	100	100	100

Tablo 2’ye bakıldığında, üst klasman hakemlerinin %63,2’i, üst klasman yardımcı hakemlerinin %78,4’ü ve klasman ve yardımcı klasman hakemlerin %74,3’ünün lisans eğitimi aldıkları görülmektedir. Yukarıdaki verilere göre, üst klasman hakemlerinin %21,1’inin lisans üstü eğitimi aldıkları tespit edilmiştir.

Tablo 3. Futbol Hakemlerinin Yabancı Dil Düzeylerine Göre Dağılımları

Değişken	F / %	Üst klasman	Üst klasman yardımcı	Klasman ve yardımcı klasman	Toplam
Bilmiyorum	F	2	5	2	9
	%	11,2	9,8	1,3	7,6
Az Biliyorum	F	8	26	90	124
	%	41,1	51,0	59,2	50,4
Orta Düzey	F	7	15	47	69
	%	36,5	29,4	30,9	32,2
İleri Düzey	F	2	5	13	20
	%	11,2	9,8	8,6	9,8
Toplam	T	19	51	152	222
	%	100,0	100,0	100,0	100,0

Tablo 3'de izlendiği gibi, klasman ve yardımcı klasman hakemlerinin %59,2'sinin, üst klasman yardımcı hakemlerinin %51,0'ı ve üst klasman hakemlerinin %41,1'i "az" düzeyde yabancı dil bilgisine sahip oldukları görülmektedir.

Tablo 4. Futbol Hakemlerinin Sporla Geçmişte İlgili Düzeylerine Göre Dağılımları

Değişken	F / %	Üst klasman	Üst klasman yardımcı	Klasman ve yardımcı klasman	Toplam
Müsabık olarak hiç spor yapmadım	F	----	----	3	3
	%	----	----	2,0	0,6
Okul takımı düzeyinde	F	3	8	14	25
	%	15,3	15,7	9,2	13,4
Amatör	F	15	40	118	173
	%	78,9	78,4	77,6	78,3
Profesyonel	F	1	3	17	21
	%	5,3	5,9	11,2	7,4
Toplam	T	19	51	152	222
	%	100	100	100	100

Tablo 4'e göre, üst klasman hakemlerinin %78,9'unun, üst klasman yardımcı hakemlerinin %78,4'ünün klasman ve yardımcı klasman hakemlerinin %77,6'sının amatör düzeyde spor yaptıkları tespit edildi. Araştırma kapsamına giren hakemlerin (%78,3) amatör ve (%0,6) profesyonel düzeyde spor yaptıkları belirlenmiştir.

Tablo 5. Futbol Hakemlerinin Öğrenim Düzeylerine Göre Saldırganlık Tiplerinin Karşılaştırılmasına İlişkin ANOVA Tablosu

Değişkenler		Kareler toplamı	df	Kareler ortalaması	F	P
Hakemlerin Yıkıcı saldırganlık puanı	Gruplar Arası	16148,011	4	4037,003	,568	,686
Hakemlerin Atılgnlık puanı	Gruplar Arası	2682,772	4	670,693	,069	,991
Hakemlerin Edilgnlik puanı	Gruplar Arası	50377,621	4	12594,405	1,375	,244

Araştırmaya katılan hakemlerin öğrenim düzeylerine göre saldırganlık tiplerini karşılaştırma amacı ile yapılmış olan Anova tablosu incelendiğinde, hakemleri öğrenim düzeylerine göre yıkıcı saldırganlık (F, 568; p>0,05), atılgnlık (F, 069;

$p>0,05$) ve edilgenlik ($F 1,375$; $p>0,05$) puanları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık tespit edilmemiştir (Tablo 5).

Tablo 6. Futbol Hakemlerinin Sporla Geçmişteki İlgili Düzeylerine Göre Saldırganlık Tiplerinin Karşılaştırılmasına İlişkin ANOVA Tablosu

Değişkenler		Kareler toplamı	df	Kareler ortalaması	F	p
Hakemlerin Yıkıcı saldırganlık puanı	Gruplar Arası	13072,718	4	3268,179	,459	,766
Hakemlerin Atılgenlik puanı	Gruplar Arası	16476,134	4	4119,034	,425	,791
Hakemlerin Edilgenlik puanı	Gruplar Arası	43146,867	4	10786,717	1,173	,323

Hakemlerin sporla geçmişteki ilgi düzeylerine göre saldırganlık tiplerini karşılaştırma amacı ile yapılmış olan Anova tablosu incelendiğinde, deneklerin yıkıcı saldırganlık ($F ,459$; $p>0,05$), atılgenlik ($F,425$; $p>0,05$) ve edilgenlik ($F1,173$; $p>0,05$) puanları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık tespit edilmemiştir (Tablo 6).

Tablo 7. Klasman Hakem Gruplarının Saldırganlık Tiplerinin Karşılaştırılmasına İlişkin ANOVA Tablosu

Değişkenler		Kareler toplamı	df	Kareler ortalaması	F	p
Hakemlerin Yıkıcı saldırganlık puanı	Gruplar Arası	73562,746	2	36781,373	5,426	,005
Hakemlerin Atılgenlik puanı	Gruplar Arası	77660,268	2	38830,134	4,164	,017
Hakemlerin Edilgenlik puanı	Gruplar Arası	28273,817	2	14136,908	1,540	,217

Tablo 7'de araştırmaya katılan hakemlerin gruplar karşılaştırılmaları incelendiğinde, yıkıcı saldırganlık ve atılgenlik puanları bakımından istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir. ($p<0,05$)

Tablo 8. Futbol Hakemlerinin Klasman Grupları Karşılaştırılmasına İlişkin Çoklu Karşılaştırma Testi

Değişkenler	(I) Gruplar	(J) Gruplar	Ortalama fark (I-J)	Std. Hata	p	Güvenilirlik aralığı	
						Alt sınır	Üst sınır
Yıkıcı saldırganlık puanı	Üst klasman yardımcı	Üst klasman	32,18	22,130	,315	-20,04	84,40
		Klasman ve yardımcı klasman	43,89	13,324	,003	12,45	75,33
Atılgenlik puanı	Üst klasman yardımcı	Üst klasman	-66,43	25,954	,030	-127,67	-5,18
		Klasman ve yardımcı klasman	-36,63	15,626	,052	-73,50	,25
Edilgenlik puanı	Üst klasman	Üst klasman	-1,72	25,747	,998	-62,48	59,03
		Klasman ve yardımcı klasman	23,80	15,502	,276	-12,78	60,38

Tablo 8'de yapılan gruplar arası karşılaştırma Tukey sonuçlarına göre, üst klasman yardımcı hakemleri ile klasman ve klasman yardımcı hakemleri arasında yıkıcı saldırganlık puanları bakımından istatistiksel olarak 0,05 anlamlılık düzeyinde farklılık bulundu. Klasman ve yardımcı klasman hakemlerinin yıkıcı saldırganlık (ortalama fark 43,89) puanları, üst klasman yardımcı hakemlerine göre anlamlı derecede yüksektir.

Hakemlerin atılgenlik düzeylerine bakıldığında, üst klasman hakemlerinin atılgenlik puanlarının, üst klasman yardımcı hakemlerine göre (ortalama fark 66,43) istatistiksel olarak anlamlı derecede yüksek olduğu görülmektedir ($P<0,05$).

TARTIŞMA VE SONUÇ

Araştırma verilerine göre, üst klasman hakemlerinin %36,8'i 33–40, üst klasman yardımcı hakemlerinin %56,9'u 26–32, klasman ve klasman yardımcı hakemlerin %45,4'ünün 26–32 yaş grubunda oldukları saptandı. Araştırma grubunun %44,6'nın 26–32 yaş grubunda olduğu tespit edildi (Tablo 1). Hakemlerin klasman yükselmelerinde yaş durumları klasmanlara göre değişkenlik göstermektedir. Örneğin; klasman yükselme sınavlarında, üst klasman hakemleri için 30 ve altı yaş için "2", 31–35 yaş arası olanlar için "1,5", 36–40 yaş arası olanlar için "1", 41–45 yaşları arasında olanlar içinde "0,5" puan ilave edilmektedir⁽⁴⁷⁾.

Hakemlik yapabilmek için belirlemiş olduğu yaş bareminin 18–45 arası olduğu düşünüldüğünde, süper lig hakemlerinin önemli bir kısmının meslekte belirli bir tecrübeye sahip bireylerden oluşmasına karşılık, üst klasman yardımcı, klasman ve klasman yardımcı hakemlerinin daha genç bir jenerasyona sahip oldukları görülmektedir.

Üst klasman hakemlerinin %63,2'i, üst klasman yardımcı hakemlerinin %78,4'ünün, klasman ve yardımcı klasman hakemlerinin ise %74,3'ünün lisans eğitimi aldıkları tespit edilmiştir (Tablo 2). Üst klasman hakemlerinin %21,1'i yüksek lisans, klasman ve yardımcı klasman hakemlerinin %1,3'ünün doktora eğitimi almış bireylerden oluşturması önemli bulgu olarak yorumlanabilir. Hakemler içerisinde lisans ve yüksek lisans eğitimi alanları sayısının fazla olmasının, saha içi davranışlarında bilimsel yaklaşım ve akılcılığın etkin olmasına katkı sağlayacağı söylenebilir. Futbol federasyonunun, hakemliğe başlarken yapılan başvuruda eğitim seviyesinin en az lise ve dengi okul olarak sınırlaması, klasman yükselme sınavlarında lise ve dengi okul mezunları için toplam "0,5", lisans mezunlarına "1" puan ilave etmesinin⁽⁵²⁾, eğitim seviyesi yüksek olan kişilerin hakemliğe yönelmelerinde etkili olduğu düşünülmektedir. Gümüş'e göre, eğitilmiş, kültürlü, özgüveni yüksek insanların hakemlik uğraşına yönelmesinin gelecekte; bilgili, yaratıcı ve çok az yanlış yapan hakemlerin sayısının artması anlamına gelmektedir⁽²²⁾.

Tablo 3'de izlendiği gibi, üst klasman hakemlerinin %41,1'i, üst klasman yardımcı hakemlerinin %51,0'ünün, klasman ve yardımcı klasman hakemlerinin ise %59,2'sinin "az" düzeyde yabancı dil bilgisine sahip oldukları görülmektedir. Araştırma verilerine göre, hakemlerin büyük bir çoğunluğunun (%41,1) "az biliyorum" yanıtı verdikleri tespit edilmiştir. Hakemlerin lisan seviye tespit sınavları, Ankara Üniversitesi TÖMER Dil Eğitimi Merkezi Başkanlığı, Yabancı Dil Sınavı usullerine göre yapılmakta, klasman belirlenmesinde yabancı dil puanı için 25 soru "2,5" puan olarak hesaplanarak toplam puan ortalamasına ilave edilmektedir⁽⁵¹⁾. FIFA'ya teklif edilecek hakemlerin bu sınavdan geçerli not almaları zorunludur. Çalışmamızda elde edilen sonuç, hakemlerin demografik düzeylerini ölçmeye yönelik yapılan bazı bilimsel çalışmalarla benzerlik göstermektedir^(38.46).

Üst klasman hakemlerinin %78,9'u, üst klasman yardımcı hakemlerinin %78,4'ünün, klasman ve yardımcı klasman hakemlerinin %77,6'sının amatör düzeyde spor yaptıkları tespit edilmiştir. Araştırma kapsamına giren hakemlerin %78,3'ü amatör olarak, %0,6'sının ise profesyonel düzeyde spor yaptıkları saptanmıştır (Tablo 4).

Müsabaka yönetiminde, kural bilgisi kadar, futbol bilgisi de önemlidir. Hakemlerin geçmişte spor yapan kişilerden oluşmasının; olayları doğru yorumlaması, hakemlik önsezilerinin güçlü olması, baskı altında dikkatini oyuna yoğunlaştırıp

kuralları doğru bir şekilde uygulaması açısından önemli avantajlar sağlayabileceği söylenebilir.

Müniroğlu futbol hakemliğine başlangıçtaki özellikleri, geçmişte futbol yaşantısının olması, yüksekokul mezunu olması, fiziksel görünüş ve becerilerinin iyi olması ve yabancı dil bilmesi⁽³⁸⁾ olarak tanımlamaktadır. Başer'e göre hakem, hem genel spor hem de hakemlik yaptığı spor dalı konusunda yüksek bir bilgi ve kültür düzeyine sahip olmalıdır⁽⁸⁾. Sunay'ın (1996) yapmış olduğu çalışmada, Ankara bölgesi futbol hakemlerinin hakemliğe yönelmelerine etki eden motivasyonel faktörler büyük oranda eskiden futbol oynayanların futboldan kopmama arzularının olduğu tespit edilmiştir⁽⁴⁶⁾. Bu tespitler, araştırma verileri ile benzer yaklaşımların olduğunu göstermektedir.

Tablo 5'e göre, atılganlık puanları bakımından üst klasman hakemleri ile üst klasman yardımcı hakemleri arasında istatistiksel olarak ($P < 0,05$) anlamlılık düzeyinde farklılık tespit edildi. Hakemlerin atılganlık düzeylerine bakıldığında, üst klasman hakemlerinin atılganlık puanlarının, üst klasman yardımcı hakemlerine göre (ortalama fark 66.43) istatistiksel olarak anlamlı derecede yüksek olduğu görüldü. Atılgan kişilik özelliğine sahip bireylerin, başkalarını küçük görmeden onların haklarını yadsımadan kendi haklarını koruyabilen, başkalarından rahatça istekte bulunabilen, diğerlerini reddedebilen ancak, red edilmesini de hoş karşılayan, duygu ve fikirlerini doğrudan anlatabilen, kendine güvenli bireyler olarak tanımlandığı görülmektedir^(17,21). Bu durum, "atılgan bireylerin mi spora yöneldikleri", yoksa "sporum mu atılganlık özelliğini geliştirdiği" sorularını gündeme getirmektedir⁽⁹⁾. Atılganlık, hakemlerin spor kamuoyunda güven, yakınlık ve sevgi bağlarının oluşması için temel bir yaklaşımdır. Bu durum üst düzey bir müsabaka yönetimi için "müsabaka bütünlüğünü tehdit eden güçleri, düşüncelerini gerçekleştirmeyi durduran veya yavaşlatan engelleri ortadan kaldırmayı" içerdiği anlamına da gelmektedir⁽³²⁾. Araştırmada elde edilen bulgulardan hareketle, müsabakayı yöneten hakemlerin, yardımcı hakemlere göre saha içinde daha etkili ve uyumlu bir etkileşim içine girebilen, kendi iç değerlerine güvenip karar verebilen özgüvenli ve kendini daha iyi geliştirme olanağı elde eden kişiler olduğu söylenebilir⁽¹⁶⁾.

Araştırmaya katılan hakemlerin öğrenim düzeylerine göre saldırganlık tiplerini karşılaştırma amacı ile yapılan Anova sonuçları incelendiğinde, hakemleri öğrenim düzeylerine göre yıkıcı saldırganlık ($F, 568; p > 0,05$), atılganlık ($F, 069; p > 0,05$) ve edilgenlik ($F, 1,375; p > 0,05$) puanları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık tespit edilmemiştir (Tablo 5).

Hakemlerin sporla geçmişteki ilgi düzeylerine göre saldırganlık düzeylerini karşılaştırma amacı ile yapılmış olan Anova tablosu incelendiğinde, deneklerin yıkıcı saldırganlık ($F, 459; p > 0,05$), atılganlık ($F, 425; p > 0,05$), edilgenlik ($F, 1,173; p > 0,05$) puanları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık tespit edilmemiştir (Tablo 6).

Tablo 7'deki araştırma verilerine göre, hakemlerin yıkıcı saldırganlık puanlarına ilişkin P değeri 0,005, atılganlık puanına ilişkin P değeri 0,017 ve edilgenlik puanlarına ilişkin P değeri 0,217 olarak tespit edildi. Gruplar arasında yıkıcı saldırganlık ve atılganlık puanları bakımından istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir ($P > 0,05$). Müsabakalarda hakemlerin saldırganlık olarak adlandırılacak davranışlarını içeren bir açıklama çok geniş olabilir. Müsabaka içinde kabul edilebilir davranışların sınırı ise genellikle çok belirsizdir. Bu nedenle müsabaka atmosferinde neyin saldırganlık oluşturduğu algılanması çok farklıdır. Yapılan gözlemler, hakemlerin saldırgan davranışlarının genellikle saha da düzenin bozulduğu ve otoritesini kaybetme korkusunun başladığı durumlarda oluştuğunu göstermektedir. Yapılan bazı bilimsel çalışmalar^(1.10.28.31.40.42.53) bu görüşü destekler niteliktedir. Hakemlerin saldırgan davranışlarından olan "anlık öfke", "itmek", "laf

atmak”, “alay etmek”, “kabul edilemez dolaylı imalar” veya “aşağılayıcı tavır”⁽⁴⁸⁾ takınmasının nedenlerinden birisi de, vermek istediği kararların engellenmek istenmesidir.

Bu duygularla müsabaka yöneten hakem olayların kaynağının kendisi olabileceğini düşünmeye; adaletsiz ve hatalı kararlarla dolu bir müsabaka yönettiğini kurgulamaya⁽¹³⁾, takıma veya futbolcuya karşı hata yapmaya başlar, güvensizliğini oyunculara yansıtarak, sinirli ortam oluşmasına, neden olur. Bu durumu fırsat bilen, bazı futbolcular hakemlerin kararına itiraz ederek, hakemlerin kendilerinin lehinde karar verme konusunda etkilemeye çalışabilirler. İmamoğlu'nun araştırma sonuçlarına göre, futbol seyircilerinin %64.7'si hakemlerin hatalı kararlar verdiğini ve uygulama eksiklikleri olduğunu görüşündedir. Böyle durumlarda hakemler saygı çerçevesinde futbolcularla iletişim kurmalı, oyun kurallarına göre davranmalıdır⁽²³⁾. Yıkıcılık, nefret, kin gibi duygular temel insan özellikleri olmayıp, öz denetimin ortadan kalktığı, gereksinim ve yeteneklerin engellenmesine karşı duyulan şiddet eğilimli tepkilerdir. Bu görüşe göre “işin çalışana aşırı yük ve sorumluluklar yüklemesi nedeniyle”⁽⁴⁷⁾ hakemlerin baskı altında müsabaka yönetebilme becerisini gösterememesi olarak değerlendirilebilir. Bu nedenle bir müsabaka da saldırganlık, edilgenlik veya atılganlık özellikler gösteren bir hakemin sonraki müsabakalarda da aynı eylemi gerçekleştireceği düşünülmemelidir.

Gruplar arası karşılaştırma Tukey sonuçlarına göre, klasman ve yardımcı klasman hakemlerinin yıkıcı saldırganlık (ortalama fark 43.89) puanları, üst klasman yardımcı hakemlerine göre anlamlı derecede yüksektir (P<0,05) (Tablo 8). Klasman ve yardımcı klasman hakemlerin, üst klasman yardımcı hakemlere göre daha saldırgan özelliklere sahip olmaları, yönettikleri 2. ve 3. lig müsabakalarında tecrübe, güvenlik ve üst klasmana yükselme kaygısından kaynaklandığı düşünülmektedir. Hakemler saldırganlığa hedef olabildikleri gibi “söz, beden dili ve işaretle”⁽³⁵⁾ saldırgan davranışlar da gösterebilirler. Kendisine sürekli itiraz eden bir oyuncuyu “sert bir hareketle uyararak”, “bağırarak”, “kartı şiddetli bir şekilde göstermek”, “sözlü ve fiili hakarete karşılık verme...”⁽⁴⁸⁾ hakemlerin saldırgan davranışları olarak tanımlanabilir. Keten'e göre müsabakalarda çıkan olaylardan doğan sorumluluklardan birisi iyi eğitilmemiş, mesleğinin ayrıntılarını bilmeyen hakemlere aittir⁽³⁰⁾. Müsabakalarda hakemlere yapılan itirazlar, öfke ve kızgınlık duygularının dışı vurumları, oyunun doğasında olan bir tepki olarak kabul edilebilir. Ancak, hakemlerin kendilerine karşı yapılan sözlü ve fiili saldırılara karşı öfke ve kızgınlıklarını dışı vuran farklı davranışlar göstermeleri müsabaka yönetme kapasitesinin yetersizliğini ve hakemle; futbolcu, antrenör ve taraftarlar arasında zayıf bir uyumun varlığını göstermektedir^(5,38).

Sonuç olarak, çalışmamıza katılan hakemlerin atılganlık düzeylerinin yeterli düzeyde olduğu, klasman dereceleri yüksek olan hakemleri, atılganlık düzeylerinin de yüksek olduğu tespit edilmiştir. Stresin yoğunlaştığı durumlarda ise klasman hakemlerinin bu durumdan daha fazla etkilendikleri saptanmıştır.

Elde edilen bulgular ışığında şu önerileri geliştirmek olasıdır:

- Klasman yükseltme sınavlarında atılganlık özelliği üst düzey hakemler tercih edilmelidir.
- Hakemleri edilgen veya saldırgan davranmaya yönelten nedenlerle mücadele etmeye yönelik eğitim seminerleri verilmelidir.
- Hakemlerin jest ve mimiklerle gerginliği düşürücü mesajlar vermeleri alışkanlık haline getirilmelidir.
- Eğitim seviyesi yüksek ve futbol oynamış kişilerin hakemlik yapmaları teşvik edilmelidir.
- Hakemler otoriter stile değil, otorite kimliğe sahip olmalıdır.

- Genelde takımların başarısı sporculara, başarısızlığı da hakemlere atfedilmektedir. Bu bakımdan hakemin daha verimli müsabaka yönetebilmesi için hakemin başarısı müsabakanın skorundan bağımsız olarak değerlendirilmelidir.

KAYNAKLAR:

1. Acet, M., “Futbol Seyircisini Fanatik ve Saldırgan Olmaya Yönelten Sosyal Faktörler”, Gazi Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Beden Eğitimi ve Spor Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, (2001).
2. Adler, A., **Psikolojik Aktivite, Üstünlük ve Toplumsal İlgi**, Üçüncü Baskı, (Türkçesi: Çorakçı, B.), Say Yayınları, İstanbul, (1997).
3. Altıntaş, D., Çamur, B., **Beden Dili Sözsüz İletişim**, Aktüel Yayınları, İstanbul, (2004).
4. Aslanoğlu, K., **Futbolun Psikiyatrisi**, Bütün yapıtları-Kuramlar, İthaki Yayınları, İstanbul, (2005).
5. Balcı, A., **Öğretim Elemanlarının İş Stresi, Kuram ve Uygulamalar**, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, (2000).
6. Baltaş A., **Stresle Başa Çıkma Yolları**, 8.Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, (1990).
7. Baumann, S., **Uygulamalı Spor Psikolojisi**, (Çev.İkizler, H.C.; Özcan, A.O.) Alfa Basım Yayın Dağıtım, İstanbul, (1994).
8. Başer, E., **Uygulamalı Spor Psikolojisi**, Bağırhan Yayınevi, Ankara, (1998).
9. Becet T., **Demokratik ve Otoriter Olarak Algılanan Ana-baba Tutumları İle Cinsiyet, Yaş, Okul Türü ve Bazı Sosyo Ekonomik Faktörlerin, Lise Son Sınıf Öğrencilerinin Atılganlık Düzeyine Etkisi**, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, (1989).
10. Büyükyazı, G., Saracaloğlu, A.S., Karadeniz, G., Çamlıyer, H., Çamlıyer, H., **“Sedanter İle Veteran Atletlerin Çeşitli Değişkenlere Göre Atılganlık Düzeylerinin Karşılaştırılması”**, Gazi, Beden Eğitimi Spor Bilimleri Dergisi 7; (4), 13-24, (Ekim 2003).
11. Cei, A., **“Hakem Psikolojisi”**, (Çev. Kin, A.), Futbol Bilim ve Teknoloji Dergisi, 6;(1), 21-24, Ankara, (1994).
12. Cengiz, R., **Futbol Antrenörlerinin Saldırganlık Türleri ve Şiddet Olaylarına Bakış Açıkları**, Gazi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Beden Eğitimi ve Spor Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, (2004).
13. Collina, P., **Benim Oyun Kurallarım**, (Çeviren, Terek, T., Ü.), Altın Kitaplar, İstanbul, (2004).
14. Çobanoğlu, Ş., **Mobbing, İşyerinde Duygusal Saldırı ve Mücadele Yöntemleri**, Timaş Yayınları, İstanbul, (2005).
15. Doğan, B., Morali, S., **“Futbolda Seyirci Taşkınlıkları ve Bunun Altında Yatan Psiko-Sosyal Nedenler”**, Futbol Bilim ve Teknoloji Dergisi, 6;(4), 16-21, Ankara, (1996).
16. Doğan, O., **Spor Psikolojisi**, Nobel Kitabevi, Geliştirilmiş 2. Baskı, Ankara, (2005).
17. Dorak, F., Tunçel, Z., **“Üniversiteli Hentbolcülerin Atılganlık Düzeylerinin Sosyo-Demografik Açidan İncelenmesi”**, Performans, Ege Üniversitesi, Beden Eğitimi ve Spor Yüksek Okulu Yayını, 5; (3-4), 29-37, (İzmir 1999).
18. Erşen, E., **“Spor Ortamında Seyirci Şiddetinin Sergilenmesi Bağlamında Bazı Özel Durum Değişkenleri”**, Gazi Üniversitesi Beden Eğitimi ve Spor Yüksekokulu, 1.Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Kongresi Bildiriler Kitabı, 2.Cilt, 26-27 Ankara, (Mayıs 2000), s.386-393.
19. EPAK, **“Çağdaş Hakemlik”**, Futbol Eğitim, T.F.F. Yayını (14), 26, (Haziran 2001).
20. Freedman, J.L., Sears, D.O., Carlsmith, J.M., **Sosyal Psikoloji**, (Çev. Dönmez, A.), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, (1993).
21. Gemi, A., **Lise Son Sınıf Öğrencilerinin Atılganlık Düzeyini Etkileyen Bazı Faktörler**, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, (1997).
22. Gümüş, S., **Futbol ve Biz**, Can yayınları, İstanbul, (2000).
23. İmamoğlu, O., **Sporcu ve Seyirci Sağlığı**, Marmara Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Lisans Tezi, İstanbul, (1990).
24. İnceoğlu, D., Aytar, G., **“Bir Grup Ergende Atılgan Davranış Araştırması”**, Psikoloji Dergisi, 8; (21), 27-29, (Nisan1987).
25. Hançerlioğlu, O., **Türk Dili Sözlüğü**, Remzi Kitabevi, İstanbul, (1992).
26. Humphreys, T., **Disiplin Nedir? Ne Değildir?** (Çev. Çelik, B.), Epsilon Yayıncılık, İstanbul, (1999).
27. Kağıtçıbaşı, Ç., **Yeni İnsan ve İnsanlar**, 10.Basım, Evrim Kitabevi, İstanbul, (1999).
28. Karagözoğlu, C., Ay, S.M., **“Futbol Seyircisinde Saldırganlık Eğilimleri İstanbul Örneği”**, 1.Uluslararası Spor Psikolojisi Sempozyumu, Bağırhan Yayınevi, 10-12 (Ekim 1997), s.165-173.
29. Kayışoğlu, B., Müniroğlu, S., **“Ankara Bölgesi Hakemlerinin Fiziksel Özelliklerinin Klasmanlara Göre Karşılaştırılması”**, Futbol Bilim ve Teknoloji Dergisi, 6;(4),9-15, Ankara, (1999).
30. Ketten, M., **Türkiye’de Spor**, 2.Baskı, Polat Ofset, İstanbul, (1993).
31. Kılıçgil, E., **“Süper Ligde Oynayan Bir Futbol Takımı Taraftarlarının Şiddete Neden Olma Unsurları Üzerine Bir Araştırma”** Gazi, Beden Eğitimi Spor Bilimleri Dergisi 8; (2), 43-52, Nisan, (2003).
32. Kiper, İ., **Saldırganlık Türlerinin Çeşitli Ekonomik, Sosyal ve Akademik Değişkenlerle Olan İlişkisi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, (1984).
33. Kocacık, F., **Toplum Bilim**, Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Genişletilmiş 3.Baskı, Sivas, (2003).

34. Konter, E., **Antrenörlük ve Takım Psikolojisi**, Palme Yayıncılık, Ankara, (2004).
35. İkizler, C., Karagözoğlu, C., **Sporda Başarının Psikolojisi**, Genişletilmiş 3. Baskı, Alfa Basım Yayım Dağıtım, İstanbul, (1997).
36. Langrish, S.V., Cooper, C.L., (1981) **“Assertiveness Training”** Improving Interpersonal Relations Gower Publishing Comp.
37. Morgan, C.T., **Psikolojiye Giriş**, 14. Baskı, Hacettepe Üniversitesi, Psikoloji Bölümü Yayınları, Yayın No: 1, Ankara, (2000).
38. Müniroğlu, S., **“Ankara’daki Klasman Futbol Hakemlerinin Eğitimi”**, Futbol Bilim ve Teknoloji Dergisi, 1;(1), 22-24, Ankara, (1996).
39. Öğütölmüş, S., **“Liselerde Şiddet ve Saldırganlık”**, Yayınlanmamış Araştırma Raporu, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi, s.5, Ankara (1995).
40. Özmaden, M., Yıldırım, İ., **“Futbola İlişkin Dışsal Etkenlerin Seyirci Saldırganlığı Üzerindeki Etki Düzeylerinin Araştırılması”**, Beden Eğitimi ve Sporda Sosyal Alanlar Kongresi, Ankara, (10-11 Ekim 2003), s.188-198.
41. Öztürk, M.O., **Psikanaliz ve Psikoterapi**, 3.Baskı, Bilimsel Tıp Yayınevi, Ankara, (1998).
42. Rona, M.Ş., **“Futbol Müsabakalarında Şiddet Olaylarına Karşı Adli Kayıtlara Geçen Seyircilerin Psiko-Sosyal Analizleri Üzerine Bir Araştırma”**, Gazi Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Beden Eğitimi ve Spor Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, (2003).
43. Saruhan, N., **Ankara İl Merkezinde Lise Son Sınıfa Devam Eden Öğrencilerin Atılganlıkları İle Ana ve Baba Tutumları Arasındaki İlişkinin Bazı Değişkenlere Göre İncelenmesi**, Ankara Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Ev Ekonomisi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, (1996).
44. Sunay, H., **“Spor Yöneticilerinin Nitelikleri ve Eğitimi”**, Gazi Beden Eğitimi Spor Bilimleri Dergisi, 3; (1), 59-68, Ankara, (1998).
45. Sunay, H., **“Ankara Bölgesi Futbol Hakemlerinin Hakemliğe Yönelmelerinde Etki Eden Motivasyonel Etkenler Üzerine Bir Araştırma”**, Futbol Bilim ve Teknoloji Dergisi, 2;(2), 18-23, Ankara, (1996).
46. Şahin, M., Şahin, H.Ü., **“Spor Ahlakının Sorunları”**, Beden Eğitimi ve Sporda Sosyal Alanlar Kongresi, Ankara, (10-11 Ekim 2003), s.413-420.
47. Şekertekin, A., **Spor Eğitiminin Kişilerarası İlişkiler Tarzı Ve Saldırganlık Üzerine Etkileri**, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, (2003).
48. Tınaz p., **İşyerinde Psikolojik Taciz (Mobbing)**, Beta Basım Yayın Dağıtım, İstanbul, (2006).
49. Tiryaki, S., **“Spor Yapan Bireylerin Saldırganlık Düzeylerinin Belirlenmesi, Takım ve Bireysel Sporlar Açısından Bir İnceleme”**, Mersin Üniversitesi, 1. Uluslar arası Spor Psikolojisi Sempozyumu, Bağırhan Yayınevi, (10-12 Ekim 1997), s.109-116.
50. Topçu, S., **Medyadan Psikolojiye Çeşitlemeler**, Seba Yayınları, Ankara, (2000).
51. Türkiye Futbol Federasyonu, Eğitim Planlama Araştırma Kurulu, **“Çağdaş Hakemlik”**, Futbol Eğitim, Türkiye Futbol Federasyonu Yayını, (14), (26-28 Haziran 1999).
52. Uğurluoğlu, M.Y., **Lise Öğrencilerinde Özsayı Düzeyi İle Atılgan Kişilik Özelliği Arasındaki İlişkinin İncelenmesi**, Karadeniz Teknik Üniversitesi Eğitim Bilimleri Eğitimi Anabilim Dalı Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık Programı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, (1996).
53. Ünlücan, Ç., **“Türk Futbol Seyircisinin Saldırganlık Nedenleri”**, Marmara Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Beden Eğitimi ve Spor Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, (1998).
54. Ünsal A., **Tribün Cemaatinin Öfkesi, Ticarileşen Türkiye Futbolunda Şiddet**, İletişim Yayınları, İstanbul, (2005).